

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI

Əlyazması hüququnda

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASINDA BANK SEKTORUNUN KREDİT RİSKLƏRİNƏ DAYANIQLIĞININ QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ

İxtisas: 5301.01 – “Daxili fiskal siyasət və dövlət maliyyəsi”
Elm sahəsi: 53 – İqtisad elmləri
İddiaçı: **Həsən Vüqar oğlu Qənbərov**

Fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi
almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın

A V T O R E F E R A T I

BAKİ – 2025

Dissertasiya işi Azərbaycan Respublikası Elm və Təhsil Nazirliyinin İqtisadiyyat İnstitutunda yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər: iqtisad elmləri doktoru, professor
Mübariz Məmmədhüseyn oğlu Bağirov

Rəsmi opponentlər: iqtisad elmləri doktoru, professor
Zahid Fərrux oğlu Məmmədov

iqtisad elmləri doktoru, dosent
Elşən Əli oğlu İbrahimov

iqtisad üzrə fəlsəfə doktoru
Əbdülrəhim Əbdülrəhman oğlu Dadaşov

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti nəzdində fəaliyyət göstərən ED 2.10 Dissertasiya şurası

Dissertasiya şurasının
sədri:

iqtisad elmləri doktoru, professor
Yaşar Atakişi oğlu Kəlbiyev

Dissertasiya şurasının
elmi katibi:

iqtisad üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Suqra İnqilab qızı Hübətova

Elmi seminarın
sədri:

İmza

iqtisad elmləri doktoru, professor
Nizami Nəcəfqulu oğlu Xudiyev

DİSSERTASIYA İŞİNİN ÜMUMİ XARAKTERİSTİKASI

Mövzunun aktuallığı və işlənmə dərəcəsi. Müasir dövr qlobal münaqişələrin getdikcə şiddətlənməsinin iqtisadi proseslərə təsiri, rəqabət mühitinin güclənməsi, milli iqtisadiyyatlarda qeyri-sabitlik, qlobal aləmdə iqtisadi şokların davamlılığı və s. kimi xoşagəlməz proseslərlə müşahidə edilir. Belə bir şəraitdə biznes proseslərinin səmərəli, risksiz qurulması və onların keyfiyyətli idarə edilməsi işinin təşkili praktiki baxımdan mümkün deyildir. Başqa sözlə, müasir dövrdə makro və mikro iqtisadiyyatı risksiz təsəvvür etmək mümkün deyildir.

Məlumdur ki, iqtisadiyyatın ayrı-ayrı sahələrinin kreditləşməsi bank fəaliyyətinin mühüm istiqamətidir. Banklar iqtisadiyyatın ayrı-ayrı sahələrini kreditləşdirməklə özlərinin tarixi funksiyalarını yerinə yetirir və faiz formasında gəlirlər əldə edirlər. Banklar iqtisadiyyatın maliyyə resurslarına olan tələbini ödəməklə eyni zamanda, mühüm investisiya mənbəyi kimi də çıxış edilir. Bütün bunlar onu deməyə əsas verir ki, banklar həm də təkrar istehsal prosesinin davamlılığının təmin olunmasında və iqtisadi proseslərin sürətləndirilməsində iştirak edir.

Qeyd edilənlər onu təsdiqləyir ki, bütün dünyada banklar iqtisadiyyatın ən mühüm sektorlarından biri hesab edilir. Bank sektoru həm makro, həm də mikro səviyyədə davamlı dəyişikliklərə ən çox həssas sektorlardan hesab edilir. Əksər ölkələrdə bank qanunvericiliyinin beynəlmilləşməsi və müasir texnologiyaların istifadəsi, rəqabət səviyyəsinin yüksəlməsi riskin dərəcəsini də artırır. Deməli, bank biznesinin əsas vəzifəsi riskdən yayınmaq deyil, riskin dərəcəsini dəyərləndirmək, düzgün nəticələr çıxarmaq və onu idarə etmək bacarığıdır.

Beləliklə də, bütün bu qeyd edilənlər onu göstərir ki, istənilən biznesin uğuru təkcə işgüzarlıq fəaliyyətindən, seçilmiş strategiyanın düzgünlüyündən deyil, həm də böhran vəziyyətlərinin nəzərə alınması və onun düzgün idarə olunmasından asılıdır.

Bütün bu qeyd edilənləri ümumiləşdirərək belə qənaətə gəlmək mümkündür ki, Azərbaycan Respublikasında bank sektorunun kredit risklərinə dayanıqlığının kompleks tədqiqi aktual problemlərdəndir. Bu baxımdan göstərilən məsələlərin tədqiqi, bu sahədə əldə edilən nəticələr böyük elmi və praktiki əhəmiyyətə malikdir. Bank risklərinin idarə edilməsi və nəzarət sisteminin mürəkkəblik dərəcəsinin

müəyyənləşdirilməsi, nəzarət sisteminin etibarlılığı bank sisteminin gəlirliliyi və səmərəliliyi, onun sabitliyi və etibarlılığı banklara risklərin necə təsir etməsinin qiymətləndirilməsi aktual problemlərdəndir. Bu baxımdan göstərilən məsələlərin tədqiqi, bu sahədə əldə edilən nəticələr böyük elmi və praktiki əhəmiyyətə malikdir.

Respublikamızda bank sektorunun kredit risklərinə qarşı dayanıqlıq göstəriciləri, ona təsir edən amillərin müəyyənləşdirilməsi, təhlili, qiymətləndirilməsi, bank risklərinin təsnifləşdirilməsi, maliyyə-bank sisteminin inkişaf xüsusiyyətləri, iqtisadi risklərlə bağlı məsələlər A.A.Babayev, M.M.Bağirov, R.A.Bəşirov, C.N. İsmayılov, Ə.Ə.Ələkbərov, Z.F.Məmmədov, S.M. Məmmədov, İ.N. Məmmədov, M.X. Həsənlı, E.M. Sadıqov və ölkəmizin digər alimləri tərəfindən bir sıra elmi əsərlər ortaya qoyulmuşdur.

İqtisad elmində müxtəlif dövrlərdə bank risklərinin bu və ya digər problemləri bir çox iqtisadçı alimlərin tədqiqat obyektı olmuşdur. Belə ki, Türkiyə iqtisadçılarından, Tuğba İldaş, Serdar Özgür, Okşan Artar, Aksoy Tamer, Alpaydın Ethem, Cangürel Ozan, Güngör Serkan, qərb iqtisadçılarından Hall M. Mikes, A.Millo, Y.Aasen, M.R.Altman, E.I.Manganelli, S.Engle, R.F.Holton, D.Aristei, M.Gallo, rus iqtisadçılarından E.P.Jarkovskaya, A.A.Perfiliyev, A.A.Labanov, A.V.Çuqunov, L.İ.Yuzvoviç, Y.E.Klepyxinoy, T.Q.Qurnoviç, A.İ.Ukalov, E.A.Ostepenکو, C.A. Molçanenکو və başqalarının banklarda risklərin idarə edilməsi və qiymətləndirilməsinə dair bir sıra tədqiqatları olmuş, böyük nəzəri və praktiki əhəmiyyəti olan bir çox əməli nəticələr əldə etmişlər.

Respublikamızda iqtisadçı alimlərin göstərilən sahədə apardıqları tədqiqatların elmi əhmiyyətini azaltmadan qeyd etmək lazımdır ki, risklərin idarə edilməsinin bank sistemindəki rolunun birmənalı qiymətləndirməsinin olduqca çətin olması və müasir dövrün çağırışlarına cavab verən tədqiqat işinin yerinə yetirilməsi zərurəti dissertasiyanın mövzusunun seçilməsini və aktuallığını zəruri etmiş, elmi yeniliklərin müəyyən olunmasına, şərait yaradan məqsəd və vəzifələrinin müəyyənləşdirilməsinə kömək etmişdir.

Tədqiqatın obyektı və predmeti. Tədqiqatın obyektini Azərbaycan Respublikasının bank sektoru təşkil edir.

Tədqiqatın predmeti isə yeni iqtisadi münasibətlər sisteminin inkişaf etdiyi müasir şəraitdə kommersiya banklarının kredit riskləri ilə bağlı meydana çıxan tendensiyaların müəyyənləşdirilməsi təşkil edir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Dissertasiya işinin əsas məqsədi nəzəri-təcrübi baxışları ümumiləşdirmək əsasında Azərbaycanda bank sektorunun kredit risklərinə qarşı dayanıqlıq istiqamətlərini müəyyənləşdirməkdən və bu istiqamətlər üzrə elmi cəhətdən əsaslandırılmış təklif və tövsiyələr işləyib hazırlamaqdan ibarətdir.

Dissertasiya işinin məqsədinə uyğun olaraq aşağıdakı tədqiqat vəzifələrinin həlli qarşıya qoyulmuşdur:

- Bank sektorunda risk prosesinin mahiyyəti, növləri və nəzəri əsaslarını aydınlaşdırmaq;
- Bank sektorunda kredit risklərinin qiymətləndirilməsinin metodoloji əsaslarını müəyyən etmək;
- Bank risklərinin idarə edilməsi sahəsində beynəlxalq təcrübəni öyrənmək və bu istiqamətdə müvafiq sistemləşdirmələr həyata keçirmək;
- Azərbaycanda bank sektorunun dayanıqlıq xüsusiyyətlərini qiymətləndirmək;
- Azərbaycan bank sistemində kredit risklərini təhlil etmək;
- Kredit riskləri əsasında bankların müflis olma ehtimalının müəyyənləşdirmək;
- Kredit riskləri əsasında bankların riskə məruz dəyərinin hesablamaq;
- Bank sistemində kreditlər üzrə faiz dərəcələrinin formalaş-masına təsir edən amilləri göstərmək;
- Azərbaycan banklarında kredit risklərin idarə edilməsi mexanizminin təkmilləşdirilməsi istiqamətlərini göstərməkdir.

Tədqiqat metodları. Tədqiqat metodlarının əsasını banklarda kredit risklərinin qiymətləndirilməsinə dair nəzəri müddəalar, Mərkəzi Bankın pul siyasəti ilə bağlı yanaşmaları, kredit risklərinə dair standartlar və s. təşkil edir. Tədqiqat zamanı müqayisəli təhlil, reqresiya təhlili, sistemləşdirmə və ümumiləşdirmə, statistik, iqtisadi-riyazi üsullar, analiz və sintez və s. tədqiqat üsullarından istifadə edilmişdir.

Müdafiəyə təqdim edilən əsas müddəalar:

1. Azərbaycanda fəaliyyət göstərən bankların 13%-i iri banklar, 87%-i

kiçik banklar olmuşdur. 2020-ci ildən sonra ölkədə orta banklar kiçik banklara çevrilmişdir.

2. İqtisadiyyatın sahələri üzrə banklar tərəfindən verilən kreditlərdə təmərküzləşmə səviyyəsi mövcuddur. Belə ki, bankların iqtisadiyyatın sahələri üzrə kreditləşməsi daha çox ev təsərrüfatlarında cəmlənmişdir.
3. Azərbaycanda bank sektorunun kövrəklik indeksi (BSKİ) hesablanaraq müəyyən edilmişdir ki, bank sektoru orta kövrəklik dərəcəsinədir.
4. Altman modeli əsasında kredit riskləri üzrə müflis olma ehtimalının qiymətləndirilməsi onu deməyə əsas verir ki, Azərbaycanda cəmi 4 bankın kredit portfelində risk mövcuddur.
5. Merton modeli əsasında bankların müflis olma ehtimalının qiymətləndirilməsi nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, Azərbaycanın bəzi banklarında müflis olma ehtimalı aşağı, bəzilərinə isə yuxarı səviyyədə olmuşdur.
6. Azərbaycanda bankların müflis olma ehtimalına görə ehtiyatlarının hədəf məbləğinin müəyyən edilməsi kredit risklərinin azaldılması baxımından əhəmiyyətli bir addımdır.

Tədqiqatın elmi yeniliyi.

- Azərbaycan bank sisteminin strukturu vəziyyəti müəyyən edilərək, “böyük”, “orta” və ya “kiçik” banklar üzrə yeni təsnifləşdirilmə verilmişdir;
- 2012-2023-cü illər üzrə bank sektorunun deponitləşdirmə əmsalı, bank, depozit, pul və kredit multiplikatorları hesablanmışdır. Deponitləşdirmə əmsalının yüksək olması əhəlinin bank sistemini inamının artmasını, depozit və kredit multiplikatorunun aşağı olması isə, bu amillərin iqtisadi effektivliyinin aşağı olduğunu göstərir;
- 2020-2023-cü illər üzrə kredit riskləri Altman modeli əsasında hesablanmış və buna müvafiq ölkədə fəaliyyət göstərən bankların reyting sistemi tərtib edilmişdir. Hesablamalar göstərmişdir ki, ölkədə fəaliyyət göstərən iki bank “B” reytinginə qalan digərləri isə “C”, “CC” və “CCC” reytinginə uyğundur;
- Kredit riskləri əsasında VaR modeli qurulmuş və ayrı-ayrı banklar üzrə kredit riskləri hesablanmışdır;
- Merton modeli əsasında bankların müflis olma ehtimalının qiymətləndirilməsi həyata keçirilmişdir;

- Ölkənin bank sektoru üzrə verilən kreditlərin faiz dərəcələrinə təsir edən amillərin təhlili verilmişdir;
- Azərbaycan banklarında kredit risklərin idarə edilməsi mexanizminin təkmilləşdirilməsi istiqamətləri üzrə təkliflər hazırlanmışdır.

Tədqiqatın nəzəri və praktiki əhəmiyyəti. Tədqiqat çərçivəsində aparılan konseptual ümumiləşdirmə, sistemləşdirmə və qiymətləndirmələr Azərbaycan Respublikasında bank sektorunun kredit risklərinə dayanıqlığının ölçülməsi baxımından, həmçinin, ölkənin bank sisteminin maliyyə inklüzivliyi və bank sisteminin strateji inkişafı baxımından əhəmiyyət daşıyır.

Eyni zamanda, dissertasiyanın praktiki əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, tədqiqat üzrə aparılan analitik təhlillər, habelə nəticə və təklifləri bank sektorunun kredit risklərinə qarşı müxtəlif aspektlərinə qarşı sistemli idarəetmə sisteminin eləcə də kredit risklərini düzgün qiymətləndirilməsi və bankların müflis olma ehtimalının, bank reytinglərinin müəyyənləşdirilməsinə kömək edəcəkdir.

Tədqiqatın aprobasiyası və nəticələrinin tətbiqi. Dissertasiya işinin əsas müddəaları və irəli sürülən əməli təkliflər yerli və beynəlxalq konfranslarda məruzə edilmiş, elmi jurnallarda tədqiqatın əsas nəticələri üzrə 6 məqalə nəşr edilmişdir. Tədqiqat işinin nəticələrindən Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankı, Bank Tədris Mərkəzi, Banklar Asosiasiyası, habelə Azərbaycan Respublikasının İqtisadiyyat və Maliyyə Nazirliklərində istifadə edə bilər.

Dissertasiya işinin yerinə yetirildiyi təşkilatın adı. Dissertasiya işi Azərbaycan Respublikası Elm və Təhsil Nazirliyinin İqtisadiyyat İnstitutunun “Monetar və fiskal tənzimləmə problemləri” şöbəsində yerinə yetirilmişdir.

Dissertasiyanın həcmi və strukturu. Dissertasiya işi giriş, üç fəsil, 10 paragraf, nəticə, istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir. Giriş 17718 işarə, I fəsil 82842 işarə, II fəsil 88942 işarə, III fəsil 64597 işarə, nəticə və təkliflər 7795 işarə sayındadır. Cədvəllər, qrafiklər və ədəbiyyat siyahısı istisna olmaqla dissertasiyanın həcmi 261894 işarədir.

DİSSERTASIYA İŞİNİN STRUKTURU

Giriş

I FƏSİL KREDİT RİSKLƏRİNİN İDARƏ EDİLMƏSİNİN NƏZƏRİ-METODOLOJİ ƏSASLARI

- 1.1. Bank sektorunda risklərin mahiyyəti, növləri və nəzəri əsasları
- 1.2. Bank sektorunda kredit risklərinin qiymətləndirilməsinin metodoloji əsasları
- 1.3. Bank risklərinin idarə edilməsi sahəsində beynəlxalq təcrübə

II FƏSİL AZƏRBAYCANIN BANK SEKTORUNUN KREDİT RİSKLƏRİNƏ DAYANIQLIĞININ TƏHLİLİ VƏ QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ

- 2.1. Azərbaycanda bank sektorunun dayanıqlıq xüsusiyyətləri
- 2.2. Azərbaycan bank sistemində kredit risklərinin təhlili
- 2.3. Kredit riskləri əsasında bankların müflis olma ehtimalının qiymətləndirilməsi
- 2.4. Kredit riskləri əsasında bankların riskə məruz dəyərinin hesablanması

III FƏSİL AZƏRBAYCANIN BANK SEKTORUNUN KREDİT RİSKLƏRİNƏ DAYANIQLIĞININ TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ İSTİQAMƏTLƏRİ

- 3.1. Bank sistemində kreditlər üzrə faiz dərəcələrinin formalaşması istiqamətləri
- 3.2. Bank sektorunun rəqabətqabiliyyətliliyinin artırılması istiqamətləri
- 3.3. Azərbaycan banklarında kredit risklərin idarə edilməsi mexanizminin təkmilləşdirilməsi

Nəticə

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

TƏDQIQATIN ƏSAS MƏZMUNU

Dissertasiya işinin **“Kredit risklərinin idarə edilməsinin nəzəri-metodoloji əsasları”** adlı birinci fəslində bank sektorunda risklərin mahiyyəti, növləri və onların nəzəri əsasları, kredit risklərinin qiymətləndirilməsinin metodoloji yanaşmaları, həmçinin bank risklərinin idarə olunması sahəsində mövcud beynəlxalq təcrübə araşdırılmışdır.

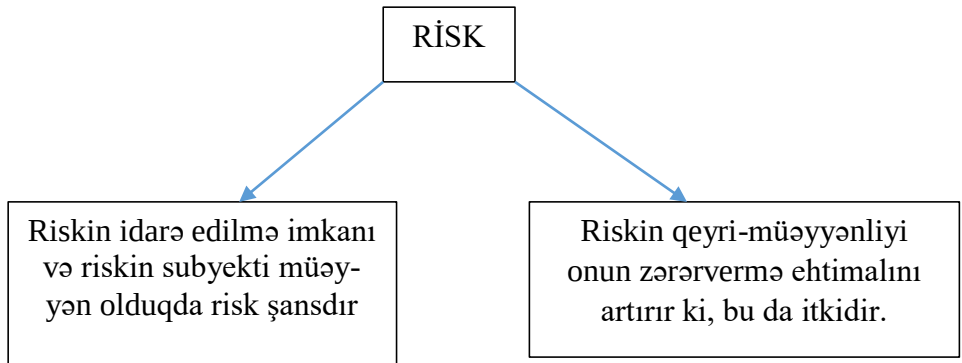
Risk geniş spektrli iqtisadi kateqoriya kimi, insan fəaliyyətinin əksər sahələrində mövcuddur. Təsadüfi deyildir ki, risk anlayışı təkcə iqtisad elmində deyil, eyni zamanda, ehtimal nəzəriyyəsi, geologiya, tikinti, sosiologiya və bir sıra başqa elmlərdə də rast gəlinir. Risklər təkcə insan fəaliyyəti nəticəsində yaranmır. Bir çox hallarda risklər insan fəaliyyətindən aslı olmayan proseslərin nəticəsində də yarana bilər. Təbii fəlakətlər, zəlzələ, torpaq sürüşməsi, sunami və s. kimi hadisələr bu qəbildəndir.

Risklər barədə tədqiqatçıların və mütəxəssislərin fikirlərinə diqqət yetirdikdə görürük ki, burada iki amil xüsusilə qabarıq görünür. Onlardan bir qism alimlər risk amilini itki kimi qeyd edir. Daha dəqiq desək, bank riski təhlil edən iqtisadçı alimlərin bir çoxunun ümumi iqtisadi qənaətinə görə, risk bankın mənfəətinə və ya bankın kapitalına mənfəəti təsir edəcək bir hadisənin baş vermə ehtimalı hesab edilir. Digərləri isə şans kimi dəyərləndirir. Ona görə də bu yanaşmaların üzərində xüsusi dayanmaq lazımdır. Risk amilini determinatlaşdırarkən onu daha çox təhlükə və ya itki kimi göstərən mütəxəssislərə rast gəlmək mümkündür. Riski itki kimi göstərməyə çalışanların ideyalarının əsasında, risk hadisənin baş vermə ehtimalı kimi yanaşması dayanır. Ehtimal isə “qeyri-müəyyənlik”lə bağlıdır.

Eyni zamanda, qeyri-müəyyən şəraitdə qəbul edilən qərarlar risklərin yaranmasını zəruri edir. Riski zərər, itki kimi qeyd edənlər təkcə onu maddi itki kimi deyil, eyni zamanda vaxt itkisi, nüfuz itkisi kimi də göstərirlər. Təsadüfi deyildir ki, bəzən cəmiyyətdə insanların bank sisteminə inamının olmaması həmin bankın müflis olmasına qədər gedib çıxa bilər.

Riski şans kimi dəyərləndirənlər isə göstərirlər ki, riskin subyektiv məlum olduğu halda müəyyən bir uğurun əldə edilməsi şansı vardır.

Beləliklə, qeyd edilən bu iki fikrə əsaslanaraq riski aşağıdakı sxem şəkilində göstərmək olar:

Şəkil 1. Riskin əsas elementləri

Mənbə: Müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

Bank sistemi fəaliyyət prosesində müxtəlif risklərlə qarşılaşırlar. Onlardan likvidlik, bazar, əməliyyat, imic, kredit və strateji riskləri xüsusi göstərmək olar. Bank riskləri içərisində ən mühümü kredit riskləridir. Bunun səbəbi kreditlərin bankların ən çox gəlir gətirən aktivləri içərisində ilk yeri tutması ilə bağlıdır. Hələ 2021-ci ildə Rusiya Mərkəzi Bankı elan etmişdir ki, Rusiya bank sistemində kredit risklərinin məcmu payı bank risklərində 91% səviyyəsindədir. Bu hədd fikrimcə, inkişaf etmiş ölkələr istisna olmaqla əksər ölkələr üçün 5%-10% kənarlaşma ilə keçərlidir.

Qeyd edilən fikrə sübut kimi müasir dövrdə əksər bankların mənfəətləri ilə bağlı hesabatlarla nəzər saldıqda aydın olur ki, bank gəlirlərinin əhəmiyyətli bir hissəsi kreditləşmə fəaliyyəti nəticəsində əldə edilən faiz gəlirlərinə bağlıdır. Əlbəttə iqtisadiyyatın kreditləşməsi və ya kreditə olan tələbin ödənilməsi bank sisteminin zəruri funksiyalarından biridir. Başqa bir tərəfdən isə əksər ölkələrin milli iqtisadiyyatında kreditə olan tələbin artması həmin iqtisadiyyatın inkişaf etməsi ilə bağlı tələbin nəticəsidir.

Lakin kreditləşmənin genişlənməsi kredit risklərinin artmasını şərtləndirir. Kredit riski bir təhlükə kimi bankda müflis olmadan başlayaraq, cəlb edilmiş əmanətlərə, verilmiş digər borclara, bankın

qiymətli kağızlarına və s. proseslərə mənfi təsir edə bilər. Bu baxımdan kredit risklərinin baş verməsi aşağıdakı amillərdən asılıdır¹:

- Qlobal aləmdə, regionda və ölkə daxilində iqtisadi-siyasi proseslərdə baş verən mənfi dəyişikliklər;
- Mikroiqtisadi və makroiqtisadi mühitdə neqativ dəyişikliklər;
- Kreditlərin təmərəküzləşmə dərəcəsi;
- Borcalanın müflis olması və problemli müştərilərin çoxluğu;
- Kredit portfelinin diversifikasiyası olmaması və s.

Son 30 ildə qərb iqtisadçıları və bankları müxtəlif növ statistik modellərdən istifadə edərək borcalanların potensial olaraq keyfiyyətini qiymətləndirmək üçün müxtəlif metodlar hazırlamışlar. Məşhur ABŞ alimi Edvard Altman 1968-ci ildə səhmləri birjalarda olan 66 müəssisələrin müflis olma ehtimalını hesablamağa çalışmışdır. Bununla bağlı həmin ildə onun “Maliyyə əmsalları, diskriminant təhlil və korporativ iflas proqnozu” adlı əsəri geniş yayılmışdır. Sonradan bu model 1983-cü il, 1993-ci il, 2003-cü il və 2007-ci illərdə modifikasiya olunmuş və yenilənmişdir. Hazırda bu model iqtisadi ədəbiyyatlarda Altman əmsalı, Altman düsturu və Z-kəmiyyət modeli kimi məşhurlaşmışdır. Kredit risklərinin müəyyənləşdirilməsi baxımından Altmanın təqdim etdiyi ilk Z-score modeli xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Beləliklə də Z - score defolt modeli aşağıdakı kimidir²:

$$Z = 1.2X_1 + 1.4X_2 + 3.3X_3 + 0.64X_4 + 0.999X_5$$

Burada: X_1 = Dövriyyə kapitalı / Məcmu aktivlər, X_2 = Divident ödənişindən sonrakı gəlir / Məcmu aktivlər, X_3 = Vergi və faiz xərclərindən əvvəl gəlir / Məcmu aktivlər, X_4 = Aktivlərin bazar dəyəri / Məcmu öhdəliklər, X_5 = Satışlar/ Məcmu aktivlər.

Həmin model üzrə fərqləndirmə zonaları aşağıdakı kimidir:³

¹ Serdar Özgür Bankacılık sektöründe kredi riski ve kredi türervleri: ampirik bir uygulama. Ankara. -2019. - s. 17

² Peteron Ayusa Makini, “Validity of Atman’s Z-Score Model in predicting Financial Distress of Listed Companies at the nairobi security exchange.- 2015.- p.25

³ Peteron Ayusa Makini, “Validity of Atman’s Z-Score Model in predicting Financial Distress of Listed Companies at the nairobi security exchange.- 2015.- p.25

Cədvəl 1. Fərqləndirmə zonaları

<i>Z-kəmiyyəti</i>	<i>Bankın iflas ehtimalı</i>
$Z < 1,81$	80 – 100%
$1,81 \leq Z < 2,77$	35 - 50%
$2,77 < Z < 2,99$	15 – 20 %
$2,99 \leq Z$	0-a yaxındır

Mənbə: Müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

E.Altman tərəfindən çıxan nəticələrdən biri ondan ibarətdir ki, bu göstəricinin 1,81-dən aşağı olması müəssisələrin müflis olma ehtimalının yüksək olduğunu göstərir.

Metodoloji baxımdan banklarda kredit risklərinin qiymətləndirilməsi baxımından Merton modeli də xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Bu baxımdan həmin modelə nəzər salaq:⁴

$$DD = \frac{\ln\left(\frac{V}{D}\right) + (\mu_a - 0,5\sigma^2) \times T}{\sigma_a \sqrt{T}}$$

$$PD = 1 - N(DD)$$

Merton modelində müflis olma ehtimalını bankın aktivlərinin bazar qiyməti ilə bankın öhdəlikləri üzrə yanaşma müəyyən edir. Bankın öhdəlikləri isə bankın adətən borcları kimi çıxış edir. Burada; *DD*-müflis olma ehtimalı, *V*- Bankların məcmu aktivləri, *D*- Bankların cəmi öhdəlikləri, μ -riyazi gözləmə, *T*- zaman, σ –volatillik, *PD*- isə müflis olma ehtimalıdır.

Bank sistemində risk qiymətləndirilərkən, verilən kreditlərin iqtisadiyyatın sahələri üzrə təmərküzləşmə riskinin qiymətləndirilməsi bank sistemində rəqabətin olması üçün vacib şərtlərdən biridir. Bunun üçün bankların bank sistemində bazar payı, kreditlərin təmərküzləşmə səviyyəsi Hirişman-Herfindal indeksindən istifadə edilir. Hirişman – Herfindalın indeksi (HHI) hər bir bankın bazarının payının kvadratının məbləği kimi müəyyən edilir⁵:

⁴ Zhiguo He. *Credit Risk: Intro and Merton Model* Booth School of Business.- July 2018.- SAIF p.11

⁵ Stephen A. Rhoades, of the Board's Division of Research and Statistics, prepared this technical note. *The Herfindahl-Hirschman Index* 1993-march 188-190

$$HHI = \sum_k^m D_k^2,$$

Burada, D_k – bazarda k – bankın payı, m – bankların sayıdır.

Cədvəl 2. HHI üzrə meyarların qiymətləndirilməsi

HHI üzrə kriteriyalar	Təmərküzləşmə səviyyəsi
HHI ≤ 1500	Rəqabətli bazar
1500 < HHI ≤ 2500	Zəif rəqabətin olması
HHI > 2500	Yüksək təmərküzləşmə

Mənbə: Müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

Bank sektorunda bankların hər birinin özünə məxsus olan bazar payının müəyyənləşdirilməsinin böyük elmi-təcrübi əhəmiyyəti var. Bankların “böyük”, “orta” və ya “kiçik” banklar olmasının müəyyənləşdirilməsi adətən aşağıdakı yanaşma əsasında müəyyənləşdirilir:

- Bazar payı 10%-dən çox olduqda “böyük” banklar;
- Bazar payı 5%-10% arasında dəyişən banklar “orta” banklar;
- Bazar payı 5%-dən az olan banklar isə “kiçik” banklar hesab edilir.

Bunun üçün aşağıdakı formuladan istifadə edilir:⁶

$$P_i = \frac{X_i}{\sum_{i=1}^n X_i}$$

Burada, P_i – i bankının bazar payını, n – bankların sayını göstərir. Qeyd edilən i – bankı üçün orta arifmetik dəyər kimi ilk növbədə aşağıdakılar hesablanır:

$$X_i = \frac{P_A^2 + P_{kr}^2 + P_d^2 + P_{oh}^2}{4}$$

Burada P_a^2 – i bankının aktivlər üzrə, kreditlər, depozitlər və öhdəliklər üzrə xüsusi çəkirlərinin kvadratını göstərir. Kredit risklərinə görə bankların qiymətləndirməsini həyata keçirən zaman əsas yanaşmalardan biri də bankların ölçülərinin yəni, bankın böyük, orta

⁶ Морозов, А.В. Управление рисками ALM и ликвидности банка. Учебное пособие / под ред. А.В. Морозова, А.Ю. Лякина, И.В. Малаховой, М.В. Воробьева. – М.: АНО ДПО «Корпоративный университет Сбербанка». Эксмо, 2017. – 336 с.

və ya kiçik bank olduğunu müəyyənləşdirməkdir. Belə hal bankların qiymətləndirilməsi zamanı daha dolğun nəticələr çıxarmağa kömək edir.

$$A = \frac{B_i}{\sum_{i=1}^n B_i} \quad K = \frac{B_i}{\sum_{i=1}^n B_i} \quad D = \frac{B_i}{\sum_{i=1}^n B_i}$$

$$O = \frac{B_i}{\sum_{i=1}^n B_i} \quad B = \frac{A^2 + K^2 + D^2 + O^2}{4}$$

Burada, A – hər hansı bir bankın aktivlərini, K- kreditlərini, D-depozitlərini, O-öhdəliklərini, B-isə hər hansı i-bankını göstərir. Bu göstəricilərin xüsusi çəkirlərinin kvadratlarının cəmini 4 (dörd)-ə bölməklə hər hansı bir bankın hansı ölçülü banka aid olduğunu müəyyən etmək olar.

Bank sektorunun həssaslığını müəyyənləşdirmək üçün beynəlxalq təcrübədə bank sektorunun kövrəklik indeksindən (BSKİ) istifadə edilir. BSKİ-nin hesablanmasında aşağıdakı indikatorlardan istifadə olunur:

- Banklarda depozitlərin ümumi məbləği;
- Banklar tərəfindən verilmiş kreditlərin ümumi məbləği;
- Bankların xarici öhdəliklərinin ümumi məbləği.

Əslində depozitlərin məbləği kövrəklik indeksi hesablanan bankın likvidliklə bağlı problemini və ya riskini, verilmiş kreditlərin məbləği kredit riski ilə bağlı vəziyyəti, öhdəliklərin məbləği isə bankın borclarının, xüsusilə bankın xarici borcları ilə bağlı vəziyyəti müəyyənləşdirməyə və ya məzənnə rikini ifadə edir.

Beləliklə də BSKİ riyazi formula olaraq aşağıdakı kimi göstərmək olar:

$$BSKİ_3 = \frac{\left(\frac{KR_t - \mu}{\sigma} \right) + \left(\frac{OH_t - \mu}{\sigma} \right) + \left(\frac{DEP_t - \mu}{\sigma} \right)}{3}$$

Qeyd edilən bu indeks ümumiləşdirilmiş göstərici kimi çıxış edir və bu indeksin hesablanmasının alt elementləri kimi isə aşağıdakı indikatorlar daxil edilir:

$$KR_t = \left(\frac{VKR_t - VKR_{t-12}}{VKR_{t-12}} \right), OH_t = \left(\frac{AOH_t - AOH_{t-12}}{AOH_{t-12}} \right)$$

$$DEP_t = \left(\frac{ADEP_t - ADEP_{t-12}}{ADEP_{t-12}} \right)$$

Göstərilən modeldə qeyd edilən hərfi işarələr aşağıdakı mənalara ifadə edir. BSKİ₃ - bank sektorunda kövrəklik indeksi, KR- verilmiş kreditlərin məbləğini, OH-öhdəliklərin məbləğini, DEP- depozitlərin məbləğini ifadə edir, μ - riyazi gözləmə, σ – standart kənarlaşmadır.

Onu da bildirək ki, istifadə olunan rəqəmlər həm mütləq ifadə ilə, həm də orta illik dəyişmə ilə ifadə oluna bilər. BSKİ indeksi bankların inkişafda olma dövrü ilə enmə dövrlərini müqayisə etmək üçün istifadə edilir. Qeyd edək ki, BSKİ dörd intervalda dəyişə bilər ki, onu da aşağıdakı kimi göstərmək olar:

Əgər BSKİ üzrə alınan əmsallar (0.5; və yuxarı) olarsa bank sistemində yüksək inkişaf tempinin olduğunu, (0; 0,5) aralığında olduqda bank sistemində sabitliyin olduğunu, (-0.5; 0) aralığında olduqda sistemdə orta kövrəklik olduğunu və nəhayət (-0.5; və aşağı) olduqda isə risklərin reallaşması imkanlarının artmasını göstərir.

BSKİ adətən aylıq hesablanır. Bunun səbəbi isə ondan ibarətdir ki, bank sistemində iqtisadi proseslər qısa bir zaman ərzində dəyişə bilər. Buna görə də BSKİ on iki aylıq bir dövrdə necə dəyişməni xarakterizə etmək üçün istifadə edilir.

Tədqiqatda yuxarıda qeyd edilən metodlar əsasında Azərbaycan Respublikasında fəaliyyət göstərən banklarda kredit riskləri qiymətləndirilmişdir.

Dissertasiya işinin “**Azərbaycanın bank sektorunun kredit risklərinə dayanıqlığının təhlili və qiymətləndirilməsi**” adlı ikinci fəslində Azərbaycanda bank sektorunun dayanıqlıq xüsusiyyətləri, Azərbaycan bank sistemində kredit risklərinin təhlili və kredit riskləri əsasında bankların müflis olma ehtimalının qiymətləndirilməsi həyata keçirilmişdir.

Azərbaycanda bank sektorunun dayanıqlıq xüsusiyyətləri təhlil edərkən kommersiya banklarının maliyyə göstəriciləri əsasında bank sektorunun dayanıqlığının qiymətləndirilməsi vacibdir. Bank

sektorunun dayanıqlığı adətən onun maliyyə indikatorları əsasında müəyyən edilir. Bunun üçün aşağıdakı cədvələ nəzər salaq:

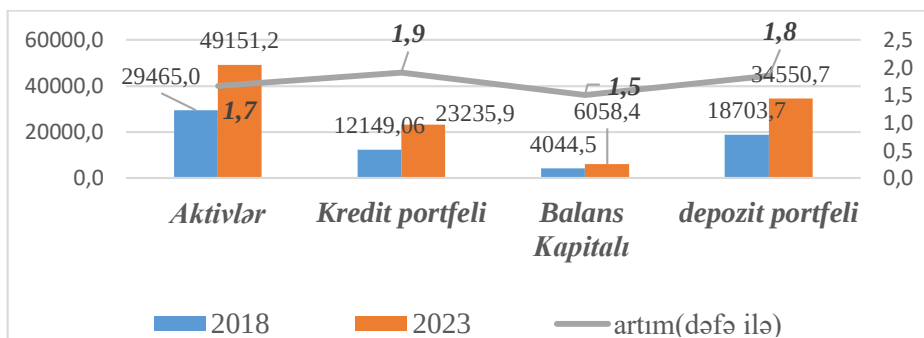
Cədvəl 3.

Bank sisteminin dayanıqlıq göstəriciləri

İllər	2017	2018	2019	2020	2021	2022	2023
Kredit portfelində qeyri-ışlək kreditlərin xüsusi çəkisi, %-lə	13.7	12.2	8.3	6.1	4,2	2.9	2.7
Xalis mənfəətin aktivlərdə xüsusi çəkisi, %-lə	3.2	0.9	1.6	1.8	1,6	1.8	1.9
Xalis mənfəətin cəmi kapitalla xüsusi çəkisi, %-lə	23.8	6.9	11.7	12.1	12,3	14.2	15.4
Faiz marjasının xalis mənfəətə nisbəti	104.6	168.6	156.7	170.2	163,1	148.8	154

Mənbə: Cədvəl Azərbaycan Banklar Assosiasiyasının məlumatları əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır. <https://aba.az/>

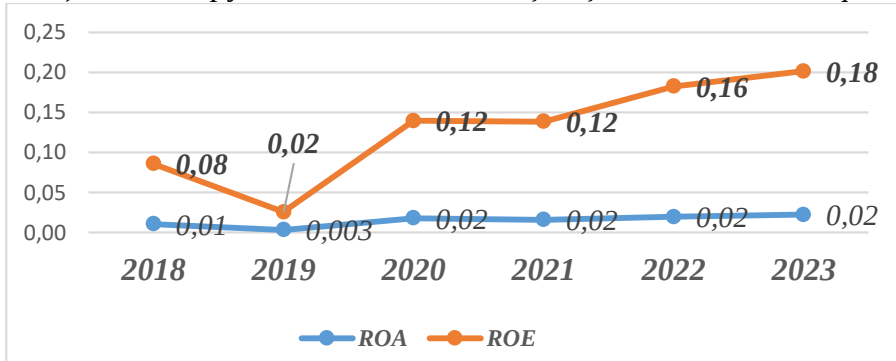
Cədvəl məlumatlarından göründüyü kimi qeyri-ışlək kreditlərin xüsusi çəkisində azalmalar müşahidə edilir. Eyni zamanda faiz marjası da artan dinamika üzrə inkişaf edir. Azərbaycanda bank sektorunun dayanıqlığını təhlil edərkən onun səmərəliliyini xarakterizə edən amillərin təhlili vacib hesab edilir. Eyni zamanda onu da bildirək ki, bank sisteminin dayanıqlığı, bank sisteminin bir sıra inkişaf göstəricilərinə təsir edir. Bu baxımdan həmin göstəricilərə nəzər salaq.

Şəkil 2. Bank sisteminin inkişaf göstəriciləri
(mln. manatla, artım dəfə ilə).

Mənbə: Azərbaycan Banklar Assosiasiyasının məlumatları əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır. <https://aba.az/>

Şəkil 2-nin məlumatları göstərir ki, 2018-ci illə müqayisədə 2023-cü ildə bank sisteminin məcmu aktivləri 1.7 dəfə, kredit portfeli 1.9 dəfə balans kapitalı 1.5 dəfə və depozit portfeli isə 1.8 dəfə artmışdır. Ölkədə bank sisteminin dayanıqlığı təhlil edilərkən diqqət yetirilən məsələlərdən biri də bank sisteminin səmərəlilik göstəriciləridir. Ölkədə bank sisteminin səmərəliliyinin ilk göstəriciləri kimi bankların kapital üzrə gəlirliliyi (ROE) və aktivlər üzrə gəlirliliyi (ROA) əsasında qiymətləndirilir. Bunun üçün Şəkil 3-ə nəzər salaq.

Şəkil 3. ROE və ROA üzrə dinamika

Mənbə: Azərbaycan Banklar Assosiasiyasının məlumatları əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır. <https://aba.az/>

Şəkil 3-dən görünür ki, banklarda kapital üzrə gəlirlilik aktivlər üzrə gəlirliliklə müqayisədə daha yüksək səviyyədə xarakterizə olunur.

Bankların böyük, orta və kiçik olmasının müəyyənlişməsi Mərkəzi Bankın monetar siyasəti və bankda müflis olma ehtimalı zamanı onun verə biləcəyi zərərin həddini ölçmək üçün vacibdir. Bankların bazar payı adətən ölkədə fəaliyyət göstərən hər bir bankın bank üzrə məcmu aktivlərdə payı, kredit portfelinin bankların məcmu kredit portfelində payı, depozitlərinin bankların məcmu depozitlərdə payı və hər bir bankın öhdəliyinin isə məcmu öhdəliyində payı əsasında müəyyən edilir. Sonra isə müəyyən edilən əmsallar kvadrata yüksəldilir və dördə bölünür. Bankların “böyük”, “orta” və “kiçik” olması ilə bağlı müvafiq meyarlar əsasında təhlil edildikdə 2018-2023-cü illər üzrə aşağıdakı nəticə alınmışdır:

Cədvəl 4.**Azərbaycanda bank sisteminin strukturu vəziyyəti**

<i>Bazar payı</i>	<i>Təsnifləşdirmə</i>	<i>2018</i>	<i>2019</i>	<i>2020</i>	<i>2021</i>	<i>2022</i>	<i>2023</i>
10% >	Böyük banklar	13.0	13.0	13.0	13.0	13.0	13.0
5%-10%	Orta Banklar	4.3	4.3	4.3	0.0	0.0	0.0
5% <	Kiçik banklar	82.6	82.6	82.6	87.0	87.0	87.0

Mənbə: Müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

Alınan nəticə onu göstərir ki, Azərbaycanda 23 bankdan yalnız 13%-i böyük banklardır. 2018-2020-ci illərdə orta banklar isə cəmi 4.3% təşkil etmiş, 82.6% banklar isə əsasən kiçik banklar olmuşdur. 2021-2023-cü illərdə bank sektorunda orta banklar sıradan çıxmış, kiçik bankların sayı isə artmışdır. Qeyd edək ki, təhlilin nəticələrinə görə Azərbaycan Beynəlxalq Bankı, Kapital Bank və Paşa Bankı böyük banklar hesab etmək olar. 2021-2023-cü illərin statistik məlumatlarına əsasən digər banklar isə kiçik banklar olmuşdur. Eyni zamanda, 2018-2023-cü illərdə aktivlər, kreditlər, öhdəliklər və depozitlər üzrə bazar payının orta hesabla 90.1%-i qeyd edilən bu üç bankın payına düşür. Yerdə qalan bankların bazar payı isə 9.9% təşkil etmişdir. 2018-2020-ci illərdə Xalq Bank orta həcmli bank kimi xarakterizə olunsada, 2021-2023-cü illərdə öz mövqeyini qoruyamamış və bazar payında azalmalar müşahidə edilmiş və nəticədə isə kiçik banklar qrupuna daxil olmuşdur.

Ölkənin banklarında kreditlər üzrə riskləri qiymətləndirərkən ilk növbədə aktivlər, kreditlər və depozitlər üzrə təmərküzləşmə səviyyəsindən başlamaq məqsədə uyğun olardı. Çünki, bank aktivləri bankın ümumi maliyyə gücünü, depozitlər bankların maliyyə resursları cəlb etmə səviyyəsini, kreditlər isə bankların real iqtisadiyyata daxil olma həddini göstərir.

Təhlillər göstərir ki, 2016-2023-cü illərdə ölkənin bank sistemində həm aktivlər, həm depozitlər və həm də kreditlər üzrə təmərküzləşmədə artım vardır. Belə ki, bu dövrdə bank sektorunda aktivlər və depozitlər üzrə təmərküzləşmə səviyyəsinə meyillilik artmışdır. Hesablamalara görə, 2018-2023-cü illərdə depozitlər üzrə təmərküzləmə əmsalı 1282.8-dən 1589.2-yə qalxmış, aktivlər üzrə isə 1501.4-dən artaraq 1563.7 səviyyəsinə çatmışdır.

Cədvəl 5. İqtisadiyyatın sahələri üzrə kreditlərin təmərküzləşmə səviyyəsi

Göstəricilər	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021	2022	2023
Ticarət və xidmət sektoru	211.2	225.1	309.7	334.0	265.2	321.9	305.5	267.8	217.8
Mədənçıxarma və elektrik enerjisi, qaz, buxar və su təsərrüfatı	2.1	13.1	7.2	10.4	16.4	13.0	19.1	10.4	9.9
Kənd təsərrüfatı, meşə təsərrüfatı və baliqçılıq sektoru	5.5	7.2	13.3	13.0	12.6	15.2	11.9	9.7	4.9
İnşaat və tikinti sektoru	198.7	134.7	21.6	8.9	9.7	11.5	27.8	29.6	22.4
Sənaye və istehsal	80.4	59.2	27.9	29.5	32.5	74.0	32.2	27.6	25.5
Nəqliyyat və rabitə	45.5	59.7	91.8	110.8	62.0	34.1	18.5	15.4	35.4
Ev təsərrüfatlarına	1488.4	1269.3	1534.9	1669.2	2081.0	2132.0	2527.7	3119.4	3411.8
Dəşinməz əmlakla əlaqədar əməliyyatlar	50.4	107.3	218.3	201.4	160.7	207.6	210.4	222.8	229.3

Mənbə: Cədvəl Azərbaycan Mərkəzi Bankın məlumatları əsasında müəllif hesablamasına əsaslanır. <https://www.cbar.az/>

Əgər nəzərə alsaq ki, HHİ 1500-dən yuxarı olduqda təmərküzləşmə olduğu müəyyən edilir, onda demək olar ki, bu illərdə Azərbaycanın bank sektorunda həm depozitlər və həm də aktivlər üzrə təmərküzləşməyə meyllilik vardır. Qeyd edək ki, bank sisteminin təmərküzləşmə səviyyəsinin yüksək olması risk yaradan faktordur.

İqtisadiyyatın sahələri üzrə kreditlərin təmərküzləşmə səviyyəsinə nəzər salmaq üçün Cədvəl 5-in məlumatlarına nəzər salaıq. Statistik məlumatlar göstərir ki, bank sistemində iqtisadiyyatın sahələri üzrə kreditləşməsi daha çox ev təsərrüfatlarında cəmlənmişdir. Bu da onu deməyə əsas verir ki, əhali öz sosial ehtiyaclarını ödəmək üçün banklara müraciət edirlər. Nəticədə bəzən vaxtı keçmiş kreditlər artır.

Digər tərəfdən banklar tərəfindən fiziki şəxslərə verilən istehlak kreditləri, korporativ sektora verilən kreditlərdən daha az riskli hesab edilir. Bunun səbəbi əvvəla fiziki şəxslərə verilən kreditin məbləği korporativ sektora verilən kreditlərlə müqayisədə xeyli az olur. İkincisi, korporativ sektorla müqayisədə bankların fiziki şəxslərə verilən kreditin geri alınması üçün təsir imkanları daha geniş olur. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində korporativ sektor adətən ona verilən reyting əsasında qiymətləndirilir. Bəzən reyting məsələsində subyektivliyə yol verildiyindən təşkilatın həqiqi real vəziyyəti ilə onun kredit ödəmə imkanları üst-üstə düşmür. Digər tərəfdən isə adətən korporativ sektora verilən kreditlərin məbləği böyük, müddəti isə uzun olur. Belə halda banka dəyən ziyanın həddi də böyük olur. Belə hal real sektorun zəif inkişaf etdiyi ölkələr üçün xüsusilə aktualdır.

Tədqiqatımızda BSKİ ilə bağlı bu prosesi 2022-2023-cü illərin son rübləri, yəni bankların kreditləri, depozitləri və öhdəlikləri üzrə müvafiq illərin rüblərini ümumiləşdirərək hesablamışıq. Bunun üçün Azərbaycanın bank sektorunda ayrı-ayrı banklar üzrə BSKİ üzrə alınan nəticələrə nəzər salaıq.

Cədvəl 6. Bank sisteminin kövrəklik indeksi

Bankların adı	2022	2023	ədədi orta	Median
AccessBank	-0.40	-0.18	-0.3	-0.3
AFB Bank	-0.04	-0.18	-0.1	-0.1
Azər Türk Bank	-0.29	-0.29	-0.3	-0.3
ABB	-0.04	-0.5	-0.3	-0.3
Azərbaycan Sənaye Bankı	-0.28	-0.01	-0.1	-0.1
Bank Avrasiya	-0.23	0.00	-0.1	-0.1
Bank BTB	0.50	-0.22	0.1	0.1
Bank Melli İran Bakı filialı	-0.67	0.04	-0.3	-0.3
Bank of Baku	-0.12	-0.37	-0.2	-0.2
Bank Respublika	-0.21	-0.24	-0.2	-0.2
VTB Bank (Azərbaycan)	0.27	-0.29	0.0	0.0
Expressbank	0.64	-0.29	0.2	0.2
Kapital Bank	-0.50	-1.15	-0.8	-0.8
Yelo Bank	-0.15	-0.34	-0.2	-0.2
Paşa Bank	0.06	-0.11	0.0	0.0
Rabitəbank	-0.41	-0.22	-0.3	-0.3
Premium Bank	-0.14	0.34	0.1	0.1
TuranBank	-0.45	-0.08	-0.3	-0.3
Unibank KB	-0.55	0.09	-0.2	-0.2
Xalq Bank	0.35	-0.35	0.0	0.0
Yapı Kredi	0.00	-0.26	-0.1	-0.1
Ziraat Bank Azərbaycan	-0.10	-0.20	-0.2	-0.2
Orta göstərici (BSKİ)	-0.12	-0.22	-0.17	-0.17

Mənbə: Cədvəl Azərbaycan Banklar Assosiasiyasının məlumatları əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır. <https://aba.az/>

Cədvəl 6-nın məlumatlarından göründüyü kimi bir sıra bankların vəziyyəti 2022-ci ildə 2023-cü illə müqayisədə daha yaxşı olmuşdur. 2023-cü ildə BSKİ-in pisləşməsi təbii olaraq 2023-ci ilin ikinci yarısında və 2024-ci ilin birinci rübündə bir sıra bankların xüsusilə də Günay Bank, Muğan Bank və həmin ilin ikinci rübündə isə Naxçıvanbankın bank sistemindən kənarlaşmasına səbəb olmuşdur.

Ümumiyyətlə, ölkəmizin bank sistemi 2022-2023-cü illərdə orta kövrəklik dərəcəsində olmuşdur. Onu da bildirək ki, 2022-2023-cü illər üzrə BSKİ hesablanması üzrə hesablanan ədədi orta və medianı hər ikisi 0.17-ədədinə bərabər olmuşdur. Bu isə o deməkdir ki, təhlil olunan 2022-2023-cü illərdə BSKİ simmetrik paylanmışdır. Eyni zamanda, Azərbaycanın bank sisteminin kövrəklik indeksinin təhlili onu deməyə əsas verir ki, 2023-cü ildə 2022-ci illə müqayisədə Yapı

Kredi Bank Azərbaycan, Xalq Bank və Bank BTB-də kövrəklik indeksi yüksəlmişdir.

Altman modeli əsasında kredit riskləri üzrə müflis olma ehtimalının qiymətləndirilməsi onu deməyə əsas verir ki, Azərbaycanda cəmi 4 bankın kredit portfelində risk mövcuddur.

E.Altman modeli əsasında aparılmış təhlillərin nəticələri Cədvəl 7-də verilmişdir. Hesablama aparılması ilə alınan nəticələr onu deməyə əsas verir ki, Azərbaycanın bank sektorunda Accessbank, Bank BTB, Melli İran Bankın Bakı filialı və VTB bankda müəyyən maliyyə və ya kredit riski ilə bağlı çətinliklər vardır.

Cədvəl 7. 2020-2023-cü illər əsasında Altman modeli əsasında kredit riskləri üzrə müflis olma ehtimalının qiymətləndirilməsi

Banklar	2020	2021	2022	2023	Ədədi orta	Median
ABB	2,91	2,91	2,90	3,17	2,91	2,91
Paşa Bank	2,94	2,89	2,85	3,07	2,89	2,89
Kapital Bank	2,59	3,00	2,38	2,95	2,65	2,59
Bank Avrasiya	2,33	2,31	2,15	2,92	2,26	2,31
Xalq Bank	2,84	2,79	2,19	2,44	2,61	2,79
Premium Bank	1,90	1,89	1,95	2,36	1,92	1,90
Yapı Kredi Bank Azərbaycan	2,08	2,03	1,95	2,34	2,02	2,03
Bank of Baku	2,00	2,15	1,90	2,32	2,02	2,00
Expressbank	1,89	2,05	2,00	2,31	1,98	2,00
Az.Sənaye Bankı	1,87	1,81	1,92	2,29	1,87	1,87
Yelo Bank	1,47	2,63	2,22	2,27	2,11	2,22
AFB Bank	2,02	2,10	2,06	2,27	2,06	2,06
Ziraat Bank Azərbaycan	1,81	1,98	1,82	2,25	1,87	1,82
Unibank	1,67	1,98	1,97	2,24	1,88	1,97
Bank Respublika	2,24	1,73	1,74	2,21	1,91	1,74
Turanbank	1,84	1,93	1,93	2,11	1,90	1,93
Rabitəbank	1,98	1,75	1,69	2,09	1,81	1,75
Azər-Türk Bank	1,91	1,93	2,81	2,05	2,22	1,93
AccessBank	1,88	1,89	1,95	2,04	1,91	1,89
Bank "BTB"	1,89	1,59	1,89	1,89	1,79	1,89
"Bank Melli İran" Bakı filialı	1,80	1,72	1,78	1,84	1,77	1,78
VTB Bank	1,78	1,82	1,70	1,74	1,76	1,78

Mənbə: Cədvəl Azərbaycan Banklar Assosiasiyasının məlumatları əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır. <https://aba.az/>

Onu da bildirək ki, beynəlxalq təcrübədə bankların kredit riskləri və ya bankın digər parametrləri əsasında reytingi müəyyən edilir.

Merton modeli əsasında Azərbaycanda bankların müflis olma ehtimalının qiymətləndirilməsi 2021-2023-cü illərin müvafiq statistik göstəriciləri əsasında həyata keçirilmişdir. Merton modeli üzrə nəticələrinə nəzər salaıq. (cədvəl 8)

Cədvəl 8. Merton modeli əsasında bankların müflis olma ehtimalının qiymətləndirilməsi(faizlə)

BANKLAR	2021	2022	2023	Ədədi orta	Median
Turan Bank	20	37	55	37,3	37,0
Bank BTB	25	28	54	35,7	28,0
Premium Bank	31	35	40	35,3	35,0
Günay Bank	32	38		35,0	35,0
Ziraat Bank Azərbaycan	27	33	44	34,7	33,0
“Bank Melli İran” Bakı filialı	51	15	36	34,0	36,0
Bank Avrasiya	21	6	70	32,3	21,0
Rabitəbank	21	42	28	30,3	28,0
Yapı Kredi Bank Azərbaycan	13	36	42	30,3	36,0
Azərbaycan Sənaye Bankı	27	24	31	27,3	27,0
Muğan Bank	25	28		26,5	26,5
VTB Bank (Azərbaycan)	20	21	34	25,0	21,0
AFB Bank	30	30	15	25,0	30,0
Accessbank QSC	29	19	23	23,7	23,0
Azər-Türk Bank	15	8	43	22,0	15,0
Bank Respublika	33	16	13	20,7	16,0
Kapital Bank	24	20	12	18,7	20,0
ABB	22	18	15	18,3	18,0
Paşa Bank	10	20	21	17,0	20,0
Yelo Bank	1	11	38	16,7	11,0
Expressbank	12	19	12	14,3	12,0
Unibank	0	7	33	13,3	7,0
Xalq Bank	19	6	1	8,7	6,0
Bank of Baku	17	1	7	8,3	7,0

Mənbə: Cədvəl Azərbaycan Banklar Assosiasiyasının məlumatları əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır. <https://aba.az/>

İlk növbədə onu bildirək ki, 2023-cü ildə müflis elan olunmuş Günay Bank və Muğan Bankın təhlil üçün qeyd edilmiş ilk iki il üzrə, yəni, 2021-ci il və 2022-ci illər üzrə hər iki bankın müflis olma ehtimalı artmışdır. Daha dəqiq desək, Günay Bankda 2021-ci ildə müflis olma ehtimalı 32% olmuşdursa, bu göstərici 2022-ci ildə daha

6% artaraq 38%-ə çatmış və bu iki il üzrə ədədi orta və median göstəricilər 35% səviyyəsində qərarlaşmışdır. Muğan Bankda isə bu göstərici müvafiq təhlil dövrü üzrə 25%-dən artaraq 28%-ə çatmışdır. Nəticə isə həm ədədi orta və median isə 26.5% təşkil etmişdir.

Beləliklə də Merton modeli əsasında digər bankların müflis olma ehtimalı isə aşağıdakı kimi dəyişmişdir: “Bank of Baku”-nın müflis olma ehtimalı 8.3%, Xalq Bankın müflis olma ehtimalı 8.7%, Paşa Bank, ABB və Kapital Bankın müflis olma ehtimalı 17%-18% arsında dəyişir. Başqa sözlə, qeyd edilən banklar 82%-83% ehtimalla müflis olmamalıdır.

Dissertasiya işinin **“Azərbaycanın bank sektorunun kredit risklərinə dayanıqlığının təkmilləşdirilməsi istiqamətləri”** adlı üçüncü fəslində bank sistemində kreditlər üzrə faiz dərəcələrinin formalaşması istiqamətləri göstərilmiş, həmçinin bank sektorunun rəqəbətqabiliyyətliliyinin artırılması istiqamətləri və Azərbaycan banklarında kredit risklərin idarə edilməsi mexanizminin təkmilləşdirilməsi istiqamətləri üzrə tövsiyələr verilmişdir.

Risklərin idarə edilməsi sahəsində beynəlxalq təcrübə onu göstərir ki, istənilən ölkənin bank sistemində kredit risklərinin idarə edilməsinin əhəmiyyəti və rolu ildən-ilə artır. Bunun səbəbi iqtisadiyyatın strukturunda dövrü olaraq baş verən dəyişikliklər, banklar arası rəqabətin şiddətlənməsi, ayrı-ayrı bankların çox funksiallıq kimi öhdəliklər götürməsi, filial şəbəkəsinin genişlənməsi, müştəri bazasının çoxalması, Mərkəzi Bankın pul və faiz dərəcəsi ilə bağlı yürütdüyü siyasətdə dəyişikliklərin tez-tez olması, bank xərclərinin artması, bank xidmətlərinin çeşidinin çoxalması və s. kimi amillər olmaqla, bank risklərinin idarə edilməsinin əhəmiyyəti artdığından, onun müasir dövrün tələblərinə uyğun təkmilləşdirilməsini zəruri edir.

Bank risklərini azaltmaq üçün istifadə edilən daxili mexanizmləri aşağıdakılardır:

1. Riski qəbul etməmək və ya riskdən qaçmaq. Bu metod riskin neytrallaşdırılmasının ən radikalıdır. Bu, müəyyən bir bank riskini tamamilə istisna edən daxili xarakterli tədbirdir. Məsələn, bu tədbirlərin əsaslarına aşağıdakılar daxildir: Risk səviyyəsi həddindən artıq yüksək olan bank əməliyyatlarını həyata keçirməkdən imtina, nizamnamə kapitalının yüksək həcmdə istifadəsindən imtina, cəlb

edilmiş vəsaitlərin həddindən artıq istifadəsindən imtina və s. Bank risklərindən yayınmağın sadalanan və digər formaları, müəyyən risk növlərindən imtina etməklə bankı əlavə mənfəət mənbələrindən məhrum edir və bu da bankın iqtisadi inkişaf tempinə və öz kapitalından istifadəsinin səmərəliliyinə təsir göstərir.

2. *Riskin məhdudlaşdırılması və ya limitləşdirilmə.* Bank risklərinin məhdudlaşdırılması və ya limitləşdirilməsi mexanizmi ümumiyyətlə, icazə verilən səviyyədən kənara çıxan növlər üçün istifadə olunur. Bankın cari fəaliyyəti zamanı bankın tərəfdaşları üçün fərdi limitlər (həm aktiv, həm də passiv əməliyyatlar üçün), habelə bazar risklərini məhdudlaşdırmağa yönəlmiş bütün növ bank mövqeləri üçün mövcud limitlər və müəyyən əməliyyat limitləri olmalıdır. Limitləşdirmə risk səviyyəsini azaltmaq üçün əhəmiyyətli bir üsuldur.

3. *Şaxələndirmə.* İlk növbədə systemsiz daxili risk növlərinin mənfi nəticələrini neytrallaşdırmaq üçün istifadə olunur. Şaxələndirmə mexanizminin iş prinsipi risklərin ayrılmasına əsaslanır və bu da onların cəmlənməsinə (konsentrasiyasına) mane olur. Ancaq bu, riskləri sıfıra endirə bilməz.

4. *Riskin paylanması.* Bu mexanizm hər bir iştirakçı üzrə mümkün itkiləri nisbətən kiçik şəkildə fərdi bank əməliyyatları üzrə tərəfdaşlarına paylanmasını nəzərdə tutur.

5. *Özünü sığorta.* Belə yanaşma bank resurslarının bir hissəsinin rezervləşdirilməsinə əsaslanır və bu, müəyyən bank əməliyyatlarının mənfi nəticələrini aradan qaldırmağa imkan verir. Bu istiqamətin əsas formaları ehtiyat, sığorta və digər fondların formalaşdırılmasıdır. Özünü sığortalamağın əsas vəzifəsi bank işindəki müvəqqəti çətinlikləri tez bir zamanda aradan qaldırmaqdır. Bu mexanizmdən istifadə maliyyə itkilərini tez bir zamanda aradan qaldırmağa imkan versə də, nəticə etibarilə bankın nizamnamə kapitalından istifadəsinin səmərəliliyi azalır və xarici maliyyələşmə mənbələrindən asılılığı artır.

Ölkədə fəaliyyət göstərən bankların kredit risklərinin idarə edilməsi işinin səmərəli təşkil vasitələrindən biri də banklardakı tək cə kredit riskləri ilə bağlı deyil, ümumiləndirilmiş ayrı-ayrı banklarda olan problemləri vaxtından əvvəl müəyyənləşdirilməsidir. Hazırda problemin erkən aşkarlanması işi həm nəzəri və həm də praktiki baxımdan

inkişaf etmiş ölkələrdə ciddi müzakirə obyektinə çevrilmişdir. Bu iş bank rəhbərliyinin və risk departamentlərinin əsas vəzifələrindən birinə çevrilmişdir.

Banklarında kredit risklərin idarə edilməsi mexanizminin təkmilləşdirilməsi mexanizmləri və Azərbaycan banklarında olan problemlərin əvvəlcədən müəyyənləşdirilməsi baxımından aşağıdakıların həyata keçirilməsi məqsədəuyğundur:

1. **Maliyyə hesabatlarının təhlili.** Bankların maliyyə vəziyyətini qiymətləndirmək üçün bankların maliyyə məlumatlarına əsaslanan maliyyə əmsalları paketinin hazırlanmasını əhəmiyyətli dir.

2. **Xəbərdarlığın əvvəlcədən müəyyənləşdirilməsi.** Bu sistemin mahiyyəti ondan ibarətdir ki, gələcək dövr üzrə müflis olma ehtimalları və ya maliyyə vəziyyətinin qeyri-sabitliyi, gələcək dövr üçün bankların ödəniş qabliyyətinin qiymətləndirilməsinə, eləcə də müflis olma ehtimalında bankların potensial iflas zərərlərini qiymətləndirmək üçün müxtəlif statistik modellərin tətbiqinə əsaslanır. Erkən müəyyən etmənin prinsipləri kimi bunlar çıxış edə bilər:

- Aktivlərin keyfiyyətsizliyi;
- Mənfəətin və gəlirin olmaması;
- Kapitalda itkilər;
- Bankın etibar (reputasiya) problemləri;
- Likvidlik problemləri;
- Problemli kreditlərin artması və s.

Əgər ölkənin hər hansı bankında problem yaranarsa həmin banka vaxtında müdaxilə tədbirləri həyata keçirilməlidir. Belə tədbirlərin əsas prinsipləri kimi isə aşağıdakılar çıxış edə bilər:

- Xərclərin səmərəliliyinə nail olmaq;
- Kapitalın artırılması üzrə tədbirlərin görülməsi;
- Depozitlərin cəlbinə və kredit verilməsinə limitlərin tətbiqi;

Bankda idarə etmə, daxili nəzarət və risklərin idarə edilməsinin yaxşılaşdırılması üzrə tədbirlərin görülməsi və s.

NƏTİCƏ

1. Aparılan təhlillər onu deməyə əsas verir ki, 2012-2023-cü illərdə Azərbaycanda bank sistemində hər bir manat kredit portfelinin artması pul kütləsinin həcmnin 0.60-0.63 manat arasında genişlənməsinə səbəb olur. 2023-cü ildə deponitləşdirmə əmsalının 0.67 olması onu göstərir ki, dövriyyədə olan nağd pul kütləsinin 67%-i banklardadır. Qalanı isə bank sistemindən kənardadır.

2. Azərbaycanın bank sistemində bankların “böyük”, “orta” və “kiçik” banklara bölünməsi onların bazar payı əsasında müyyənləşdirilir. Bankları bazar payı adətən ölkədə fəaliyyət göstərən hər hansı bir bankın bank sektoru üzrə məcmu aktivlərdə payı, kredit portfelinin bankların məcmu kredit portfelində payı, depozitlərin bankların məcmu depozitlərində payı və hər bir bankın öhdəliyinin isə məcmu bankların öhdəliyində payı əsasında müəyyən edilir. Beləliklə də, bazar payı 10%-dən çox olan banklar “böyük” banklar, bazar payı 5%-10% arasında dəyişən banklar “orta” banklar və bazar payı 5%-dən az olan banklar isə “kiçik” banklar hesab edilir. 2018-2023-cü illərin təhlilləri onu deməyə əsas verir ki, ölkədə Kapital Bank, ABB və Paşa Bank böyük banklar hesab edilir. Digərləri isə kiçik banklardır.

3. 2016-2023-cü illərdə ölkənin bank sistemində həm aktivlər, həm depozitlər üzrə təmərküzləşməyə mövcüd olsa da, kreditlər üzrə yoxdur. Lakin bankların iqtisadiyyatın müxtəlif sahələri üzrə verilən kreditlərin strukturunda yüksək təmərküzləşmə mövcuddur. Belə ki, banklar tərəfindən verilən kreditlərin əsas hissəsi ev təsərrüfatlarına yönəldilmişdir.

4. Təhlillər göstərir ki, inkişaf etmiş ölkələrdə həm əmanətlərin, həm də kreditlərin ÜDM-də xüsusi çəkisi yüksəkdir. Belə ki, Almaniyada depozitlərin ÜDM-də xüsusi çəkisi 80-90% arasında, Çexiyada 70-80%, Danimarkada 50-60% arasındadır. Müvafiq olaraq kreditlərin ÜDM-də xüsusi çəkisi İspaniyada 90.1%, Almaniyada 83.4%, İsraildə-70.2%, Gürcüstanda-63.6%, Türkiyədə-54.5%, Rusiyada-54.4% təşkil edir. Azərbaycanda isə kreditlərin ÜDM-də xüsusi çəkisi 2014-2023-cü illərdə 19.5%-34.1% arasında, depozitlərin ÜDM-də xüsusi çəkisi 26.1%-30.1% arasında dəyişmişdir ki, bu da digər ölkələrlə müqayisədə çox aşağıdır.

5. Aparılmış hesablamaların nəticələrinə görə, ölkəmizin bank sistemi 2022-2023-cü illərdə orta kövrəklik dərəcəsində olmuşdur. Qeyd edək ki, 2022-2023-cü illər üzrə BSKİ hesablanması üzrə hesablanan ədədi orta və medianın hər ikisi 0.17-ədədinə bərabər olmuşdur. Bu isə o deməkdir ki, təhlil olunan 2022-2023-cü illərdə BSKİ simmetrik paylanmışdır. BSKİ indeksi 2023-cü illə müqayisədə 2022-ci ildə daha yaxşı olmuşdur.

6. 2020-2023-cü illər üzrə ölkədə fəaliyyət göstərən bankların maliyyə göstəriciləri əsasında Altman modeli üzrə müflis olma ehtimalı qiymətləndirilmişdir. Məlum olmuşdur ki, Azərbaycanın bank sektorunda Accessbank, Bank BTB, Melli İran Bankın Bakı filialı və VTB bankda müəyyən maliyyə və ya kredit riski ilə bağlı çətinliklər vardır.

7. Merton modeli əsasında bankların müflis olma ehtimalının 2021-2023-cü illər üzrə qiymətləndirilməsi onu göstərmişdir ki, Günay Bank və Muğan Bank-ın müflis olma ehtimalı 2022-ci ildə 2021-ci illə müqayisədə artmışdır. Daha dəqiq desək, Günay Bankda 2021-ci ildə müflis olma ehtimalı 32% olmuşdursa, bu göstərici 2022-ci ildə artaraq 38%-ə, Muğan Bankda isə bu göstərici müvafiq olaraq 25%-dən artaraq 28%-ə çatmışdır.

8. Azərbaycan iqtisadiyyatında kreditə, xüsusilə istehlak kreditlərinə olan tələbin banklar tərəfindən təqdim edilən kredit təklifindən çox olması kreditlər üzrə faiz dərəcəsinin yüksək olmasına səbəb olur. Son illər bankların kredit verilməsində sərt qaydaların tətbiq etməsi kredit təklifini daha da azaltmışdır ki, bu da kredit faizlərinin yüksək olmasını zəruri edir.

Tədqiqatın əsas məzmunu müəllifin çap edilmiş aşağıdakı elmi əsərlərində öz əksini tapmışdır:

1. Qənbərov H.V. "Azərbaycanda bank sektorunun rəqabətqabiliyyətliliyinin qiymətləndirilməsi". AMEA İqtisadiyyat İnstitutu, AMEA-nın Xəbərləri İqtisadiyyat seriyası" jurnalının 2022-6 sayı, səh. 119-126
2. Qənbərov H.V. "Azərbaycanda bank sektorunun inkişaf göstəriciləri" Azərbaycan Kooperasiya Universiteti, "Kooperasiya elmi-praktiki" jurnalının №3-2023 sayı, səh. 83-88
3. Qənbərov H. V. "Azərbaycanda bank sisteminin struktur və təmərküzləşmə səviyyəsinin qiymətləndirilməsi" Bakı Biznes Universiteti, "Audit" jurnalının №2-2024 sayı, səh. 39-48
4. ГАНБАРОВ Х. В. "РАСЧЕТ КРЕДИТНОГО РИСКА В БАНКАХ АЗЕРБАЙДЖАНА С ИСПОЛЬЗОВАНИЕМ МЕТОДА VaR (VALUE AT RISK-VAR)". Журнал "Финансовая экономика", №2-2024, С. 123-128
5. Qənbərov H.V. "Azərbaycanda bank sisteminin kövrəklik indeksinin hesablanması" Azərbaycan Respublikası Elm və Təhsil Nazirliyi, İqtisadiyyat İnstitutunun "İqtisadi artım və İctimai Rifah" jurnalının №3-2024 sayı, səh. 150-155
6. Qənbərov H.V. "Azərbaycanda bank sektorunun inkişaf mərhələləri" VII International Ankara Multidisciplinary studies congress, səh 1370-1372, March 5-6 2024, Ankara Türkiyə
7. Qənbərov H.V. "Azərbaycanda pul-kredit siyasətinin qiymətləndirilməsi" "Mütərəqqi texnologiyalar və innovasiyalar" mövzusunda IX Respublika elmi-texniki konfransı, Azərbaycan Texniki Universiteti səh 739-742, May 1-2 2024, Bakı Azərbaycan
8. Qənbərov H.V. "Azərbaycan Respublikasında pul-kredit siyasətinin təkmilləşdirilməsi istiqamətləri" "Yaşıl Dünya: sosial-iqtisadi transformasiya" mövzusunda beynəlxalq elmi

konfrans, Azərbaycan Əmək və Sosial Münasibətlər Akademiyası, səh 170-174, 7 May 2024, Bakı Azərbaycan

9. Qənbərov H.V. “Azərbaycanda Altman və Merton modelləri əsasında bankların müflisləşmə ehtimalının qiymətləndirilməsi” Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin “Elmi Xəbərlər” jurnalının №1-2025 sayı, səh.71-81

Dissertasiyanın müdafiəsi 08 oktyabr 2025-ci il tarixində saat 16:00-da Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin nəzdində fəaliyyət göstərən ED 2.10 Dissertasiya şurasının iclasında keçiriləcəkdir.

Ünvan: AZ 1001, Bakı şəhəri, İstiqlaliyyət küç., 6

Dissertasiya işi ilə Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin kitabxanasında tanış olmaq mümkündür.

Avtoreferatın elektron versiyaları Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin rəsmi internet saytında (www.unec.edu.az) yerləşdirilmişdir.

Avtoreferat 06 sentyabr 2025-ci il tarixində zəruri ünvanlara göndərilmişdir.

Çapa imzalanıb: 25.06.2025
Kağızın formatı: 60x84 _{1/16}..
Həcmi 1 ç.v. (39827 işarə). Tiraj 100.

*“AA – Poliqraf” istehsalat-kommersiya birliyində
hazır diopozitivlərdən istifadə olunmaqla çap edilmişdir.
Əlaqə üçün: capevi@internet.ru / (+99455) 201-2809*